

Орест Мацюк, Наталія Царьова, Василь Кметь, Ніна Шестакова

ARS DISCERNENDI VERA AC FALSA

Рецензія на: Михайло Криль. *Основи палеографії: Навч. посібник. Київ: ІСДО, 1995. 196 с.*; Криль М.М. *Латинське письмо та його види: Текст лекцій. Львів: Ред.-вид. Львів. ун-ту, 1996. 64 с.*

Палеографія займає поважне місце у системі підготовки дослідників минулого — істориків, архівістів. Вивчення багатого актового матеріалу, традицій канцелярій і скрипторіїв вимагає вдосконалення методик викладання, створення підручників, посібників, для полегшення роботи тим, хто працює (чи працюватиме) із писемними пам'ятками. Стурбованість відсутністю систематичного викладу основ української палеографії (як і історії письма на українських землях взагалі), висловлювана ще понад 30 років тому, на жаль, залишається актуальною до нині. Окрім загального невеликого посібника проф. Я.П. Кіся* не можемо вказати іншого *va demum* у джерелознавчих студіях. Тому кожне нове видання викликає особливий інтерес не лише традиційного «широкого кола читачів», а й дослідників-фахівців. Цим і зумовлена увага до появи двох нових посібників одного автора, завданням яких є навчити «студентів-істориків, художників-реставраторів, учителів» (sic!) «читати рукописні пам'ятки, визначати час і місце їх написання, автентичність та історію виникнення».

Трьома головними аспектами палеографії як спеціальної історичної дисципліни є: по-перше, практичне читання тексту; по-друге, датування і локалізація, визначення місця походження пам'ятки; по-третє вивчення письма у контексті розвитку середовища, в якому воно (письмо) постало і чий потреби задовольняло. Для того, щоб навчити студента читати давнє письмо, потрібний вдалий підбір необхідного теоретичного матеріалу, доступний і логічний його виклад. Важливим елементом навчання палеографії є забезпечення наочності. «Викладати палеографію без відповідної збірки знімків з давніх рукописів марна справа, оскільки палеографія повинна бути наукою практичною. Кожен, хто викладав палеографію, добре знає з власного досвіду, що «ефективних наслідків з навчання цієї дисципліни можна очікувати лише тоді, коли кожен слухач має в руках потрібну збірку відповідних знімків», наголошував свого часу проф. І. Огієнко. Опануванню тонкощами дисципліни сприятиме також пояснення основних понять, термінів, виклад методики палеографічного дослідження. Знання історії світової культури, вміння оперувати доробком інших спеціальних історичних дисциплін забезпечують два інші аспекти палеографії. Такий підхід видається найдоцільнішим при підготовці видань підручкового типу з палеографії, що й зумовило структуру даної рецензії.

Посібник «Основи палеографії» (далі П) містить 196 сторінок, з яких текстова частина складає

109 сторінок (с. 106-109, список літератури), решта майже половина книги ілюстративний матеріал, який від с. 110 до 131 названий «Додатками», а від с. 132 до 195 — «Зразками писемових текстів». Кириличному письму присвячено 14 сторінок (с. 23-41), латинському 5 сторінок (с. 43-47). Ще 1,5 сторінки (с. 48-49) охоплюють те спільне, що є між двома азбуками — «друковане письмо» та «писарське мистецтво». Отже, власне палеографії, чи то її основам, приділено 21,5 сторінок (с. 28-47), що складає приблизно 1/4 тексту посібника. Латинське письмо, обділене увагою в П, отримало сатисфакцію в «Тексті лекцій» (далі Л), в якому із загальної кількості сторінок 64 текстова частина займає с. 3-25; с. 26 — список літератури (поповнений посиланням на рецензовані «Основи палеографії»), с. 27-62 — ілюстрації.

Запропоноване у посібнику визначення палеографії як наукової дисципліни є доволі різким (П, с. 4-5). Дефініція не пояснює конкретно ні самого терміну, ні завдання, ні предмету, ні методів палеографічного дослідження. Зрештою, не отримують чіткого визначення і самі допоміжні (спеціальні) історичні дисципліни, а читачеві надається право обрати зручний для себе один з двох термінів і наповнити його відповідним змістом (П, с. 3-4).

Загалом ряд характеристик палеографії у посібнику є ідентичним із відповідними узагальненнями В.В. Панашенко: пор., напр.: Л, с. 4 від слів «Як історична дисципліна...» до «...достовірність і оригінальність» у Панашенко с. 5: «Палеографія як історична дисципліна...»; Л, с. 3, І, с. 5 від «Таким чином...» і, відповідно, у Панашенко с. 5. Отож, після усунення згадок про марксистсько-лєнїнську методологію, а також (чи випадково?) аксіоми про те, що історія письма є частиною культури людства, формулювання відомої дослідниці увійшли до першого розділу посібника майже без змін.

Теза про те, що «за останні десятиріччя латинська палеографія досягла значних успіхів» (П, с. 96; Л, с. 25), як також і згадки про зміни підходів до палеографії (Л, с. 25), про значні успіхи «у сфері палеографії берестяних грамот» чи «вивченні старих рукописів в Україні» (П, с. 99-101) нічим не аргументуються у подальшому викладі. Подібні висновки стають можливими лише після капітального вивчення і порівняння (а у посібнику оглядового концептуального викладу) найновіших досягнень у методі палеографічного дослідження з урахуванням попереднього доробку: від порівняльного методу Ж. Мабільона через домінування морфологічного (кін. XVIII-

* Кіся Я.П. Палеографія. Навчальний посібник. — Л., 1975. — 78 с.

поч. XIX ст.) до сучасного синтетичного підходу, який включає розгляд технічно-фізіологічних ознак письма, генетичний і морфологічний аналізи та аналіз способу моделювання, про що в посібнику не згадується жодним словом.

Викликає подив і перенесення «Історії палеографії як науки» у кінець викладу (П, с. 22-105, Л, с. 22-25). Адже саме у вступі мали б знайти відображення як теоретичні, так і практичні сторінки науки про письмо у її розвитку. На жаль, цей невеличкий історіографічний розділ написано майже виключно на підставі загальних підручникових оглядів, а інформація про конкретного автора та напрям його досліджень у більшості випадків не виходить за межі назви котроїсь із його публікацій (напр., П, с. 95-96, Л, с. 24-25).

Викликає подив форма подачі у посібнику прізвищ деяких дослідників. Так ініціали професора Наталії Миколаївни Яковенко вперто зазначаються «Н.Н.», поряд із посиланням на автореферат дисертації, написаний російською мовою (П, с. 96, Л, с. 25). Уважніше варто було б ставитися і до такої неостанньої для історика деталі, як дати життя та діяльності. Наприклад, важко у контексті викладу не сприйняти як сучасників-співпрацівників Іоахіма Лелевеля й Владислава Семковича, праці яких були «значним внеском у розвиток палеографії в Польщі» (П, с. 93; Л, с. 23). Зазначення дат життя і діяльності згадуваних у посібнику авторів допомогли б уникнути низки неточностей. Так, ім'я проф. Є.Ф. Карського ми бачимо як серед класиків середини XIX ст. (П, с. 97), так і серед дослідників міжвоєнного періоду XX ст. (П, с. 98). А проф. І.І. Срезневський аж ніяк не міг видати підручника 1685 р., бо помер за 5 років до того. Книга ж, на яку посилається автор рецензованого посібника, є курсом лекцій, опублікованим вже після смерті цього видатного науковця.

Дещо дивно представлені у даному розділі «успіхи палеографії». Так, у згадці про палеографію берестяних грамот бачимо посилання на книжку проф. В.Яніна для дітей шкільного віку — «Я послал тебе бересту...» М., 1975 (П, с. 108) при повному ігноруванні фундаментальних робіт дослідника.

Нова галузь, «розроблена» працями М.В. Бражнікова (П, с. 99), — «палеографія нотних рукописів» (нотна палеографія) уже до появи праць даного дослідника мала за собою близько сотні років наукових пошуків. Та й сам М.В. Бражніков був учнем відомого спеціаліста у цій царині А.В. Преображенського.

Відсутня у посібнику палеографічна «азбука» підставові терміни (дукт, модуль, кут, «вага» тощо). Без цих понять втрачає сенс сама наука про давнє письмо. Класична література з палеографії обумовлює впровадження і вживання спеціальної термінології, подаючи словники, таблиці і т.п. Пояснення деяких понять знаходимо у тексті, подані «між іншим» або ж прив'язані до конкретного періоду чи проблеми попри їх часом узагальнюючий характер.

Малопродатними для навчання видаються вжиті автором терміни, що стосуються окреслення видів латинського письма українською і латинською мовами (П, с. 43-47). При відсутності чіткої концепції розвитку письма, етимології понять і термінів (окрім того, що «так їх називали» чи «використовували такі назви», «розрізняють», «виділяють»), а особливо при відсутності ілюстрацій і будь-яких пов'язань текстової частини із «Зразками» у посібнику робить виклад складним і незрозумілим.

Із викладу матеріалу в обох виданнях не видно жодної різниці між палеографією книжною та дипломатичною. Не розрізняються також палеографія та палеотипія, що й зумовило несподіване залучення до викладу «друкованого письма» (П, с. 48) та особливо позначилося на підборі ілюстрацій (П, с. 111, 112, 113, 152, 153, 155, 157, 166, 171).

Відсутність пов'язання самого поняття «палеографія» з його грецькою етимологією (παλαιός+γραφω) неодноразово призводить до не зовсім доцільних включень у компетенцію даної науки. Так, серед «особливих видів письмових знаків» в основах палеографії, знаходить місце характеристика сучасних розділових знаків, спосіб їх застосування, а також «пошуки нових знаків пунктуації... і в наші дні» (П, с. 56-57). Основи палеографії «збагатилися також умовними позначеннями сучасних словників та ідеографічними логотипами кінця XX ст.» (П, с. 57-56). Така нелогічність викладу зумовила відповідну структуру рецензійних розділів, які носять характер зауважень і пропозицій до ледь окреслених «основ» палеографії.

Кирилична палеографія

Порівняно з латинською кирилична палеографія знаходиться у вигіднішому становищі, маючи три основні типи письма — устав, півустав і скоропис. На жаль, термінологія кириличної палеографії ще далека від досконалості, але існують загальноприйняті терміни, що ними оперує дослідник «для визначення окремих палеографічних категорій». Так, для характеристики уставного письма вживаються терміни: ранній та пізній устав, у посібнику старший і молодший устав (П, с. 28). В півуставному письмі розрізняють: ранній, пізній, каліграфічний, діловий та біглий півустав в посібнику класифікацію обмежено старшим і молодшим півуставом (П, с. 32).

Незрозуміло, чому серед типів письма не згадано в'язь, яка опинилася, натомість, серед прикрас рукописної книги (П, с. 89-90).

Щодо видів скоропису, то гідним подиву є використання у посібнику (с.37) явно застарілої тези про поділ його на два(!) види — московський та західно-південноруський: при всій повазі до її автора Є.Ф. Карського, це уже явище історії. Адже Західна Русь та Південна Русь це Білорусь та Україна; відповідно, білоруський та український скорописи не тільки відрізняються від московсь-

кого, але й суттєво різняться між собою. Варто зауважити, що брак літератури з кириличної палеографії надзвичайно підвищує цінність архівних досліджень. Віддаючи належне доробку дослідників російської палеографії, важко погодитись з тим, що в посібнику зроблено акцент на письмі Московської держави, натомість практично обійдено увагою український матеріал, не кажучи вже про львівські збірки.

Крім того, не завадило б також на сторінках посібника хоч кількома словами згадати й інші види кириличного письма. Як відомо, до середини XIX ст. в Румунії і Молдавії писали кирилицею, а в Молдавському князівстві у XIV-XV ст. староукраїнська мова була офіційною державною мовою. Відповідно, на цих теренах також сформувалися свої властиві види кириличного письма. Найдавніше кириличне письмо — болгарське і сербське — теж мало б посісти відповідне місце у викладі теорії кириличної палеографії, зважаючи хоча б на його пов'язаність із давньоруським письмом. «Сим же моравам найперше було створено письмена, які й дістали назву азбука слов'янська, ця азбука є в Русі і в Болгарах дунайських», читаємо у Нестора-літописця про поширення письма «для християнських книг». Повна відсутність у тексті розділу болгарського і сербського письма тим більше дивна, що в ілюстраціях використано фрагменти болгарського напису та сербського Митрополитового Євангелія. Вимагає пояснень розширення хронологічних рамок уставного письма, яким «писали в основному (sic!) в IX-XVI ст.» (П, с. 28) порівняно із загальноприйнятими XI-XIV ст. Така теза, супроводжувана відсиланнями до джерел інформації чи до знахідок, мала б шанс стати відкриттям в науці, проте вона лише примушує шукати список друкарських помилок.

Не цілком ясно сформульована думка про причини виникнення півуставного письма (П, с. 32) робить незрозумілим позбавлений контексту термін «середовище писарів». Шоправда, на тій же сторінці побіжно згадується й слово «канцелярія», але жодного зв'язку між ними в підрозділі не простежується.

Відсутність розмежування книжної та дипломатичної палеографії у посібнику стає особливо помітним саме у підрозділі «Півустав». Півуставне письмо співіснувало із скорописом і використовувалося для писання і документів (наприклад грамот) і книг, адже книгодрукування на східнослов'янських землях потіснило, але не знищило рукописної книги, яка збереглася до XIX ст.

Кілька зауважень щодо букв кирилиці та способу подачі їх у посібнику (П, с. 29-31, 33-37). Видається необґрунтованим та нелогічним наведення у посібнику транскрипцій назв букв старослов'янської азбуки, надто перемішаних із сучасними літерами. Можливо, саме через це в розділі спостерігається плутанина між старослов'янською буквою «оть» (грецькою омега) та лігатурою ω (омега-т) (П, с. 30). Загальновідомо, що омега вжи-

валася нарівні з буквою «онь» і зображувала в ній один звук «о». Незрозуміло, куди зникає омега зі списку букв, наведеного у підрозділі «Скоропис» (П, с. 35-37), адже і в цьому типі письма вона була у широкому вжитку.

Забезпечення відповідним ілюстративним матеріалом віддавна стало правилом палеографічних видань. Крім опису графіки літер і таблиць зразків письма, виклад традиційно супроводжується рисунками у тексті або тісно пов'язаними з ним ілюстраціями. Додані ж у посібнику до дуже загальних характеристик типів письма химерні словесні описання графіки уставних, півуставних і скорописних букв без прив'язки до конкретних територій і без точних дат є відірваними від реальності і недоступними для сприйняття.

Детальний фаховий розгляд системи скорочень (особливо для півуставу і скоропису) є надзвичайно важливим для вивчення основ палеографії, безпосередньо забезпечуючи практичне вміння читати тексти. У посібнику скороченням майже не приділено уваги. У підрозділі «Півустав» їм присвячено *одне* речення, яке засвідчує їх існування (П, с. 32), у підрозділі «Скоропис» цілий абзац, записаний з книжки В.В. Панашенко й відповідним чином пристосований до стилю всього посібника.

Непереконливою виглядає класифікація слів, які підлягали скорочуванню, на «окремі» та «легкорозумілі» (П, с. 28), «слова широкого вжитку» та «певні слова» (П, с. 40). Хоча в літературі скорочувані слова характеризуються по-різному, термін «потіпа сагта» в різних варіаціях давно став загальноживаним: «почетные имена», «слова сакрального (священного) характера», «святі слова» і т.п.

В останньому абзаці розділу (в якому вперше пояснюється термін «лігатура») варто було б сподіватися певних узагальнень та висновків замість кількох малоінформативних речень про писарів, які чомусь по-різному скорочували одні й ті самі слова та писали неоднаково надрядкові графеми (термін «графема» взагалі не пояснюється) (П, с. 41).

Замість висновку слід зауважити, що залучення до викладу уривків із вузькоспеціальних досліджень вимагало б певної обережності. У даному випадку йдеться про дослівне перенесення деяких результатів досліджень В.В. Панашенко до підсумку розгляду еволюції кириличного скоропису (П, с. 38-40). Вилучені «снівцем» з контексту висновки щодо письма документів Генеральної Військової Канцелярії були «узагальнені» і віднесені до всього українського скоропису. В такий спосіб, характеристика видів скоропису Лівобережної України другої половини XVII ст., його графічні та стилістичні особливості, а також виносні літери і система скорочень були розширені до «загальнокириличного» масштабу, оскільки даний розділ посібника завершується саме результатами пошуків дослідниці.

З уваги на те, що матеріал розділу побудовано на поверхових узагальненнях, значна кількість питань опинилася поза його межами, а більшість фа-

ктив, поданих у «цитатах», так і залишається незрозумілою в контексті розділу, присвяченого кириличній палеографії. До того ж матеріал розділу, без відповідних таблиць та рисунків, у тексті виглядає сумішшю уривчастих відомостей з курсів історії південних слов'ян та старослов'янської мови.

Латинська палеографія

Латинська мова, а отже й латинське письмо є одним з факторів єдності західноєвропейських культур. Процес розвитку латинського письма не закінчився із 476 р., але поступово набув нових рис і якостей у різних історичних умовах. Тому кожен вид чи тип письма у його еволюції протягом століть вимагав би окремого викладу у посібнику. Для того, щоб повноцінно вивчати латинську палеографію (і вміти її пояснити), необхідні ґрунтовні знання латинської та кількох сучасних європейських мов.

З часів Ж. Мабільона латинська палеографія стала самостійною галуззю науки. Навіть побіжний перелік наукових розвідок ХХ ст., довелося б зробити окремим виданням бібліографічного покажчика. Тому гідним подиву видається той факт, що вся латинська палеографія умістилася на 6-ти сторінках «Посібника» (42-47) та 13-ти сторінках «Лекцій» (6-19).

Здається, усталеною на сьогодні в історіографії є періодизація історії латинського письма та його розвитку у *середньовіччі*. О.Д.Люблінська пропонує окреслити чотири умовні етапи:

1. V-VIII ст. вдосконалення мінускула
2. IX-XI ст. панування каролінзького мінускула
3. XII-XV ст. виникнення і поширення готичного письма
4. XV ст. відродження каролінзького мінускула в Італії (гуманістичне письмо).

Щодо більш раннього часу, то тут певною межею стає III ст., яке відділяє етап панування маюскула і етап розвитку мінускула. Пропонована схема не суперечить ряду новіших концепцій, сформульованих зарубіжною і радянською історіографією. Виділений у т.ч. окремо ранній етап латинської писемності також вимагав би певної уваги до себе. Особливу роль у даний час відіграє письмо епіграфічне. Та й «передлатинський» етап розвитку письма включає певні віхи, які й зумовили його появу і «поширення майже по всій Європі, Північній Африці і Південно-Західній Азії» (П, с. 42; Л, с. 5). Дивним виглядає цілковите «зникнення» у посібнику етрусського письма (П, с. 8-9), алфавіт якого був запозичений у фінікійців. Адже саме з нього бере початок латинський алфавіт. Несподівано етрусські письмена з'являються натомість серед ілюстративного матеріалу «Тексту лекцій» (Л, с. 58). «Ображенням» залишилося також рунічне письмо, про яке не згадано жодним словом. Адже цей давньо-германський алфавіт, що складався з 24 літер, в III-IX ст. був поширений у Швеції, Норвегії, Данії, Ісландії.

Не знаходить відображення у посібнику і найдавніший період розвитку латинського письма. Очевидно, багатозначна фраза про те, що «в ході істо-

ричного розвитку письмо змінювало форми» (П, с. 42; Л, с. 6) містить характеристику усіх попередніх століть. Та навіть такий скорочений виклад не обходиться без курйозів. Як, скажімо, розуміти фразу: «буква Y позначала складове і нескладове U» (П, с. 42) як друкарську помилку? До речі, на функцію букви V для позначення двох звуків звернув увагу ще імператор Клавдій (10-54 рр.), який цікавився питаннями граматики і навіть склав перший (і єдиний) латинсько-етрусський словник. Буква J для позначення спеціального йотованого звуку була запроваджена у XVI ст. французьким гуманістом П'єром Ла Раме (Pierre La Ramus, Petrus Ramus). Буква K у латинській мові фактично вживається лише в одному слові Kalium, що є арабського походження. Буква W в медичному терміні morbus Basedowi. Нагадуємо, що мова йде про ранній (класичний) період історії латинської мови, і відповідно письма.

Важко погодитися також із запропонованою у посібнику періодизацією не лише письма, а й історії середньовіччя і всесвітньої культури (П, с. 42; Л, с. 6). Не зупиняючись детально на проблемах медієвістики та інших галузей історичної науки, які не входять до компетенції основ палеографії, варто відзначити дивне й необґрунтоване окреслення першого з трьох представлених періодів як римсько-варварського, тривалість якого хронологічно розміщено між V і XII ст. н.е. включно (?!).

Суперечливою видається теза про нібито притаманний даному періоду «первісний римський характер» письма, не кажучи вже про абсолютну недоцільність вживання цього поняття стосовно V-XII ст. Зрештою, ще Ж.Мабільон у своїй праці висловлювався проти цього. Явне протиріччя із вищезгаданим містить наступна теза з «Тексту лекцій» про «національні види письма, які виникають «водночас» (Л, с. 6).

Зовсім інший критерій (?!) покладено в основу наступного етапу, названого у посібнику «готичним періодом», в рамках якого для письма, окрім зміни графіки, стала властивою «наявність великої кількості скорочень» (П, с. 42; Л, с. 6). Жодної аргументації чи пояснень не наводиться і з приводу «повернення до класичних традицій письма» (Л, с. 6) у цей час. Детальніших коментарів вимагав би і запропонований у посібнику період, названий «гуманістичним», який охоплює п'ять останніх століть (XV-XX ст.) (П, с. 42-43; Л, с. 6).

Ще менш вдалою виявилася і наступна періодизація, запропонована у посібнику (П, с. 43; Л, с. 6), цього разу «історії розвитку латинської писемності», етапи якої дивним чином навіть більш-менш не відповідають попередній химерній класифікації. Згідно з нею, перший період (тобто V-XII ст.) мав би характеризуватися «практично релігійним змістом письмових пам'яток». А як же тоді Боецій (408-524 рр.) чи Венанцій Фортунат (бл.530-600 рр.)? Куди ж віднести творчість невтомних вагантів чи печатки історіописання? Якій добі «приписати» Еґінхарда, твір якого вже у першій

половині IX ст. спирався на певну традицію, та «Пісню про Роланда», кілька редакцій якої з'являються ще на початку епохи хрестових походів? Куди віднести «Історію франків» Григорія Турського (VI ст.) та «Історію датчан» Саксона Грамматика (XII ст.), чи так звані візантійські романи, класичні зразки яких фіксуються у XI ст.? Важко погодитись і з «виникненням» у «другому етапі» (очевидно, в XIII-XV ст.) лицарського роману, розквіт якого припадає на XI-XIII ст. Дещо припіндіми для цього часу видаються також поява «привдворної та інтимної лірики» і виникнення «наукової і навчальної літератури» в умовах вже сформованої схоластичної системи і розквіту університетської освіти. Не виникненням, а інтенсивним розвитком національних літератур характеризується і третій визначений у посібнику етап.

Перші спроби періодизації латинського письма за національними ознаками належать Ж. Мабільону, якому як батькові спеціальних історичних дисциплін варто було б присвятити більше уваги і на сторінках «Основ палеографії», і у «Тексті лекцій». Адаже два речення (II, с. 92; I, с. 22) малоінформативні *sensu stricto*. Що ж до поділу письма, то Мабільон ніколи не ототожнював лангобардське письмо з меровінзьким, говорячи про *франко-гальське* або меровінзьке письмо (*Francoallica seu Merovingica*).

Лангобардське письмо. «З усіх термінів, що вживаються для позначення національних видів письма, термін «лангобардське письмо» є настільки необґрунтованим, що у наш час його, як правило, не використовують». Натомість вживаються варіанти: північно-італійський і докаролінзький мінускул, корбийське письмо, південно-італійське письмо (в літературі беневентанське, монтекассинське). Ані в посібнику, ані в тексті лекцій вони не тільки не характеризовані, але навіть не названі.

Термін «*вестготське письмо*» у XX ст. поступово замінюється терміном «іспанське письмо». В середні віки воно мало дві назви: толетанське і мазарабське. Поділ його на мазарабське і вестготське зустрічається й у новіших наукових синтезах.

При вивченні проблем, пов'язаних із меровінзьким письмом, варто мати на увазі певну умовність даного терміну. Адаже це не лише стиль письма королівської канцелярії, але й сукупність великої кількості різномірних типів письма кодексів і документів VI-VIII ст. Розвиваючись на перехресті різних традицій античного, острівного письма, праїталійських видів, саме воно лягає в основу еволюції каролінзького мінускула. Цей складний етап розвитку латинського письма зовсім не знаходить відображення у викладі посібника. «Ним (меровінзьким письмом) написані грамоти Меровінгів, а також перших Каролінгів», читаємо на с. 45. Яким же письмом користувались Каролінги «наступні», допитливий читач, очевидно, повинен довідатись у результаті власних наукових пошуків. Випущення з уваги такого важливого етапу еволюції латинського письма, яким є його кар-

ролінзька *уніфікація*, робить незрозумілим як попередній, так і наступний її період. Дивною натовістю видається «лоява» каролінзького мінускула серед національних видів письма (!) у «Тексті лекцій» (I, с. 11-12). Не зупиняючись на здійсненні каролінзької реформи, загалом добре висвітленої у літературі, зазначимо, що саме вона стала тим містком, який зробив можливим перехід до відродження маюскульного письма. Остаточне ж утвердження цього явища відбулося у створенні та діяльності писарської школи в Турі (*Ecole caligraphique de St. Martine de Tours*), хоча сама реалізація реформи не спиралася на традицію виключно одного якогось скрипторію.

Англо-саксонське письмо іменується також англо-саксонським мінускулом, англо-саксонським го-стрим письмом, ірландсько-англосаксонським, інсуляриєм, гіберно-саксонським. Особливою сторінкою у культурному житті Європи VI-XII ст. є т. зв. *scriptura Scottica* (шотландське письмо), під яким розуміють письмо, впроваджене ірландськими ченцями, і яке, в свою чергу, дістало самостійне окреслення як «ірландське письмо» або *litterae turnsae* (*tonsae*) (з X ст.). Тому певних пояснень вимагає висловлена у посібнику теза про поширення на європейському континенті ірландського письма аж у XII ст. після досягнення ним свого найбільшого розвитку» (II, с. 45; I, с. 10); вимагає також уточнення взаємопов'язаного поширення традицій ірландського монастиризму й ірландських *писемних пам'яток* із впливом власне письма в умовах розвинутого *каролінзького мінускула*.

Таким чином, наступним видом письма, яке, за посібником, розвинулося на французьких землях після меровінзького, стало готичне, яке «до XV ст. було єдиним письмом у країнах латинського культурного впливу» (II, с. 45), а отже, треба думати, врешті звело до певного спільного знаменника епоху розвитку національних писарських типів.

Готичне письмо прийшло на зміну каролінзькому мінускулу. Перші зразки його зафіксовано ще в X ст. в Італії. Доповнюючи автора посібника, додамо, що «для позначення цього письма використовувалися різні терміни», а саме: «монаше» (черече) письмо, кутасте, гратчасте.

Особливим видом письма папської канцелярії є т. зв. *боллатіка* (*scrittura bollatica*), письмо Св. Петра (*litterae S. Petri*), про яку в П не згадано жодного слова. Про її походження існує дві протилежні версії: а) виникла, як конгломерат старших видів письма *булл*; б) почала оформлюватись як самостійне письмо під кінець XVI ст. Боллатіка є надзвичайно складним для читання письмом з нахилом вліво і великою кількістю декоративних елементів. Почала зникати тільки в часи понтифікату Льва XIII (1878-1903 рр.).

З поля зору автора посібника практично повністю випало таке явище в історії розвитку письма, як *бастарда*. Кілька разів у тексті вживається саме поняття, зведене, по суті, до технічного терміну, який «використовували» для позначення націо-

нального варіанту готичного книжкового письма у Франції та ще італійського канцелярського письма в добу гуманізму (П, с. 45-46; Л, с. 14, 19). Важко пов'язати із таким досить обмеженим ареалом запозичену у класиків ілюстрацію із зразками 8-ми (!) видів бастарди (П, с. 118). Вживання терміну «бастарда» у різні історичні епохи (бастарда готична і гуманістична) вимагало б окремих пояснень, оскільки позначає письмо з відмінними характеристиками (що кидається в очі навіть з ілюстрацій в «Тексті лекцій» Л, с. 45, 51).

Окремого вивчення потребує також питання «національних прав» письма. Намагання автора посібника прив'язатися лише до «національних» рис письма призводять до плутанини визначень на зразок того, що парадні варіанти англійського письма XVIII ст. «аналогічні французькому типу італійської бастарди» (Л, с. 16). Жодним словом у П не згадано *неографію*, яка, відокремившись від палеографії (XI-XVIII ст.), вивчає письмо кін. XVIII-XX ст.

Слід було б також приділити увагу вживанню латинського письма в Україні, тим більше, що це питання все ще залишається малодослідженим. Зважаючи на географічне положення України, як прикордонної держави на рубежах православ'я і католицизму, слід вважати, що латинське письмо проникло на українські землі з Польщі та Чехії. Характерною для нього є відсутність «чистих» класичних форм письма та еkleктизм. Зрештою, навіть наявний науковий доробок у галузі вивчення латинської палеографії на українських землях дозволяє робити певні, нехай ще попередні, але конкретні висновки, оскільки «... поширення латинського письма проходило у відповідності із загальноєвропейською тенденцією розвитку від готики до гуманістичних зразків».

Поза увагою, як в посібнику, так і в «Тексті лекцій» залишилася також *брахіграфія*. В історії розвитку латинського письма вагомим місцем займають скорочення, які в різні періоди та в різних видах письма вживаються то менше, то частіше, то надзвичайно широко, але «в жодному середньовічному латинському письмовому творі не були відсутні повністю (gänzlich fehlen).

На сьогодні існує усталена класифікація скорочень, детально розроблена, зокрема, у працях М. Пру, В. Семковича, А. Гейштора, І. Люблінської та ін.

Деякі зауважень щодо цифр. В XV ст. арабські цифри почали поступово витіснити з повсякденного ужитку римські, хоча поодинокі приклади вживання арабських цифр зустрічаються уже в XIII ст. (Брюссельський рукопис Томи Аквінського 1286 р.); в епіграфічних написах арабські цифри застосовуються і в XIV ст. (намогильні написи, дати на будинках). В українській науці цифри латинського письма розглядав Е.Й. Ружицький, спираючись виключно на актові документи ЦДІА України, м. Львів. Особлива вартість цього дослідження полягає також у тому, що автор розгля-

дав римські й арабські цифри — у їх взаємозв'язку. Шість (!) сторінок посібника, присвячені цифрам (П, с. 50-56), переважані зайвою інформацією, стиль та рівень викладу який залишає бажати кращого, не кажучи вже про той факт, що цифри — це компетенція іншої спеціальної історичної дисципліни — нумерології.

Хронологія

Важливим завданням палеографії є визначення часу і місця походження рукопису. Локалізація ряду писарських осередків дає можливість співвідносити з ними зразки недатованого письма і за допомогою методів дипломатики, хронології та інших допоміжних дисциплін визначити час, місце, а також умови появи документу. Саме цей аспект палеографії дозволяє при наявності необхідної кількості джерел прослідкувати впливи таких локальних осередків на розвиток письма, вивчити ареал їх поширення, можливості рецензії зовнішніх впливів, як це робив, наприклад, у польській науці Кароль Малечинський.

Саме письмо як одна з найважливіших зовнішніх характеристик рукопису (документу чи рукописної книги) відіграє суттєву, а іноді й вирішальну роль при визначенні його автентичності. Застосування палеографічних методів дослідження робить можливим вивчення самих писарських середовищ (канцелярій, монастирських, міських та університетських скрипторіїв), поповнення їх персоналу, врешті — ідентифікацію писарських рук. Дослідження останніх десятиліть лише черговий раз підкреслили невичерпні можливості палеографії у цьому відношенні. Порівняльний аналіз, вивчення індивідуальних особливостей почерку дозволяють не лише визначити чи підтвердити автора даної пам'ятки, але й співвіднести зразки почерків з окремими періодами його діяльності. Яскравим прикладом у даному випадку є дослідження автографів Томи Аквінського. Чітка методика палеографічного вивчення писань грецького гуманіста Емануеля Проватаріса дозволила виявити і датувати з точністю до 4-5 років 150 його рукописів. Дослідження проводилося згідно з виділеними характеристиками письма. Так звані загальні характеристики охоплювали матеріал письма, розміщення тексту на листку, орнаментацию, колір чорнила, письмо. Специфічна характеристика включала використання уніціальних та мінускульних букв, особливі форми окремих літер, частоту вживання і форми лігатур та скорочень і т.д. Не останнє місце займають палеографічні аргументи і в дослідженнях українських науковців. Навіть у ряді досить загальних радянських посібників значна увага приділялася датуванню письмових пам'яток за особливостями почерків.

Тому, очевидно, явно недостатньо інформації містять кілька абзаців посібника, та ще й серед «інших способів датування», які поряд із способом написання у дві колонки (стовпці) (П, с. 83) та «спостереженням за фарбами» згадують також про

можливість «використання окремих букв» при датуванні рукописів (П, с. 84).

Без будь-якої аргументації залишається впевнене ствердження, що «кодекси, написані гуманістичним письмом, дуже легко датувати» (Л, с. 19). Згадана в іншому розділі «спроба порівняльного аналізу» Бернара Монфокона також не пов'язується у викладі із проблемою датування і хронології (П, с. 92; Л, с. 22).

Виглядають сумнівними тези про те, що: «датуючою ознакою в деяких випадках служить спосіб написання у дві колонки (стовпці)», а також, що «такі рукописи відносяться до XVI ст.» (П, с. 83); до речі, про які саме рукописи йде мова — латинські, грецькі, слов'янські чи інші? Такий «спосіб» датування не відзначає б особливою точністю, адже латинські кодекси писалися в дві і більше колонки ще у ранньому середньовіччі. Найдавніші збережені давньоруські рукописні пам'ятки, написані у два стовпці, — Реймське Євангеліє (перша половина XI ст.) і Остромирово Євангеліє XI ст.

Ще однією ознакою, яка має «непересічне значення при датуванні» у посібнику названо наголос над словами, який «з'являється вже в кінці XVI ст. і набуває поширення у XVII ст. за зразком друкованих книг» (П, с. 84). Подана інформація потребує уточнень, не кажучи вже про те, що роль наголосу при датуванні значно перебільшено.

Надрядкові знаки, зокрема наголоси, є скоріше лінгвістичними, ніж палеографічними ознаками тексту, і мають значення для його мовної характеристики (для слов'янських рукописів XI–XIII ст. йдеться радше не про мову, а про ізвод). Проте іноді вони можуть допомогти й у локалізації та датуванні давнього рукопису.

Як відомо, наголос (як і деякі інші надрядкові знаки) вживався у слов'янських рукописах за візантійським зразком. В глаголических Київських листах X ст. вже є надрядкові знаки, які передають наголос. В південнослов'янських рукописах XI–XIV ст., а під їх впливом і в деяких давньоруських, зустрічаються кілька видів знаків словесного наголосу — акут, гравіс і камора. Про який з них йдеться під терміном «цей значок», що його вжито у посібнику? Правильні наголоси, розташовані у відповідності з вимовою, з'являються у східнослов'янських рукописах XIV–XV ст. і набувають певної сталості у XVI ст. У посібнику ж значення наголосу при датуванні так і залишається недоведеним і необґрунтованим.

Брак у сучасній українській науці необхідної довідкової чи підручничкової літератури, очевидно, зумовлював би розширення окремих питань у викладі основ палеографії, хоча досить сумнівною залишається доцільність порівняно детального переказу генези сучасного літочислення чи історії календаря (що безпосередньо вивчає інша допоміжна історична дисципліна — хронологія), поряд із повною відсутністю пояснень способів написання і розчитання дат (П, с. 72–79). Таким чи-

ном, лівова частка розділу «Особливості хронології та датування письмових пам'яток» конкретно пам'яток стосується мало. З іншого боку, до мінімуму зведено (один абзац на с. 85) розповідь, чи, скоріше, зауваження про можливості датування документів за допомогою релігійних свят. Але ж саме таке датування супроводжуватиме історика-медієвіста у переважній більшості випадків. Саме церковна хронологія головним чином зумовлювала і визначала цикли життя середньовічного християнського суспільства, фіксуючись у сучасних йому пам'ятках. Тому особливої уваги заслуговували б і способи запису такого датування.

Окремої уваги вимагають і подані у посібнику способи датування за допомогою водяних знаків. Водяні знаки паперу, або філіграні (від франц. *filigranes* та італ. *filigrana*), поряд з палеографічними ознаками служать для датування рукописів, стародруків тощо. Отже, важко переоцінити значення історії паперу як допоміжної історичної дисципліни, спорідненої з палеографією. До другої чверті XX ст. історія паперу була одним з її розділів, аж поки утворила окрему дисципліну.

Як цілком слушно сказано у посібнику (П, с. 79), в українській мові терміни «філігрань» та «водяний знак» вживаються як тотожні. Деякі дослідники розрізняють філіграні та водяні знаки, про що теж можна було б згадати. Так, Е.Ляуцвічюс зазначає, що в Литві філігранню називається плетіння з дроту, бляшок або ниток на дні черпальної форми, а водяним знаком знак, що його воно залишає на папері і який видно проти світла.

Процес виготовлення паперу та філіграней широко висвітлений в літературі. З часом технологія вдосконалювалася, але ніколи водяні знаки не «наносилися на папір» (sic!) як стверджується у посібнику (П, с. 79). Паперова маса зачерпувалася з чана за допомогою черпальної форми. На сітці форми вишивали рисунок з шовку або виготовляли його з дротиків чи бляшок. При відливанні паперу на місці сітки та дротяного рисунка шар паперової маси був тонший, так що при просвічуванні видно прозоре зображення. Вода з верстви паперової маси стікала через дротяну сітку. Горизонтальні дротики сітки (*vergeures*) більш тонкі й густо розташовані, через них на певній відстані пропускалися вертикальні дротики (*pontuseaux*) для підтримання рівних віддалей між *vergeures*.

Щодо «позначення місця виготовлення, сорту, вартості і т.п.» (П, с. 79), то, крім датування, філіграні використовуються для визначення місця виготовлення, сорту, а також формату паперу та імені фабриканта чи папірника. Ці дві останні і важливі властивості у посібнику вміщено під багатозначним «і т.п.».

«Форми для виготовлення філіграней були недовговічними, вони служили до двох років. Потім їх доводилося замінювати новими. Так виникали дещо змінені водяні знаки, а з роками з'являлися все нові й нові рисунки філіграней. Саме завдяки своїй змінності у часі філіграні стали служити

датуючою ознакою паперу». Цьому вишуканому й лаконічному описові самої суті датування за допомогою водяних знаків у посібнику відповідає кілька неаргументованих сентенцій, наприклад: «точні спостереження над змінами водяних знаків», «певні філіграні були поширені у визначений час» (П, с. 80). Найбільший подив викликає термін «черпальна форма», яка «зношувалася і її заміняли новою». Очевидно, йдеться про черпальну форму, без знання будови якої «ні палеограф, ні історик паперового виробництва не можуть успішно проводити дослідження».

Говорячи про практичне застосування водяних знаків для датування рукописів, стародруків, гравюр тощо, варто зауважити, що дослідники, яким доводилося це робити, знають, що виявлену філігрань відшукують в опублікованих альбомах, чимало з яких впродовж XIX–XX ст. було видано в різних країнах Європи. При цьому треба мати на увазі, що в довідникових альбомах водяних знаків наводяться дати написання документів і книг, а не дати виготовлення паперу. Датуючим фактором слугують також *vergeures*.

Пропонований же у посібнику спосіб датування рукописів (стародруків чомусь залишилися поза увагою) за допомогою «точних спостережень над змінами водяних знаків» (П, с. 80) вимагає певних поправок. По-перше, занадто рідко дослідник має справу з таким комплексом книг чи документів, де простежуються послідовні зміни у філігранях. Крім того, для датування за допомогою водяних знаків важливе значення має фактор залежання паперу, тобто розрив між часом виготовлення і часом використання паперу, про що у посібнику не згадано жодним словом.

Слід зазначити, що і в палеографії, і в тісно пов'язаній з нею філігранології (історії паперу) надзвичайно важливе значення має практичний досвід, а для останньої, звичайно, першорядним є знання бібліографії. Перш ніж щось конкретизувати, а надто робити якісь висновки, необхідно переглянути кілька канадських альбомів, монографій, статей з історії паперу. Інакше не уникнути курйозів типу: «Для останньої чверті XVIII ст. характерний герб Амстердама» (П, с. 80). Папір з філігранню «Герб міста Амстердама» з'явився у 1630 рр., а найбільше був поширений в Європі у 1676–1725 рр.

Щодо інших водяних знаків, що їх «було зображено на папері» (*sic!*), то в такому вигляді, як їх подано в посібнику (П, с. 80–81, а також рисунки в «Додатках», с. 121–123), вони є абстракцією. Чи не краще було замість словесних характеристик водяних знаків, які до того ж не позбавлені помилок, подати список альбомів філіграней?

Міркування з приводу ролі філігранології у встановленні часу написання недатованих документів (П, с. 81–83) з деякими змінами, «уточненнями», елементами переказу і відкиненням «зайвих» фактів запозичені з одноім'яної статті, опублікованої 1966 р. (яка, до речі, з невідомих причин не увійшла навіть у список літератури).

Порівнявши деякі фрагменти статті з відповідним місцем у підрозділі «Філіграні» (П, с. 81–82), легко помітити, що у тексті посібника відкинуто все, що стосується власних досліджень автора статті, натомість використано їх результати. Це явище має власну назву і є відоме, на жаль від найдавніших часів існування науки та літератури.

Рукописна книга

Рукописна книга є об'єктом дослідження допоміжної історичної дисципліни кодикології, яка вивчає написану на пергаменті чи на папері рукописну книгу як пам'ятку матеріальної і духовної культури середньовіччя в усій сукупності зовнішньої та внутрішньої форми і змісту, а також історію рукописної книги, її походження, призначення та долю. Кодикологія виділилася із палеографії в самостійну науку в середині XX століття. Кодикологія (термін-синонім манускриптознавство) тісно пов'язана, крім палеографії, з джерелознавством, археографією, текстологією, дипломатикою. Відсутність чіткого розмежування сфер впливу цих наук часто спричиняє плутанину понять «рукописна книга» і «рукопис», яка червоною ниткою проходить через весь розділ посібника, названий «Рукописна середньовічна книга».

Відсутність чітких дефініцій ускладнює сприйняття читачем інформації, викладеної у розділі, починаючи з самого слова «книга», поданого як термін, що «означає списаний аркуш» (П, с. 86), звідки така етимологія?

Методологічні неточності та термінологічна плутанина у розділі є наслідком того, що у ньому не простежується різниця між рукописними книгами слов'янськими та латинськими (точніше кодексами латинського алфавіту), які хоч і мають багато спільного, проте їх вивчення вимагає диференційованого підходу.

Формат рукописної книги *in folio* (в піваркуша) в Московській державі називався «в десть», *in quarto* «в полдесть», *in octavo* «в четверть». Не зовсім ясно, чому всі формати, крім *in folio*, залишено у посібнику поза викладом. Не зазначено також, що формат рукописної книги це значною мірою умовне поняття, надто для пергаментних кодексів. Оскільки в середньовіччі не існувало стандартизації, то формат рукописної книги на папері на сьогодні визначається часто не так за розмірами, як за розміщенням водяного знаку.

Вибір формату книги визначався її призначенням та зручністю при її використанні. Саме тому, як справедливо сказано у посібнику, на великому форматі писалися богослужбові книги, навіть на справжньому *in folio* в розгорнутий аркуш. Викликає, однак, подив запропонована у посібнику класифікація фоліантів на «богослужбові (Біблію) та церковні (молитовники)» (П, с. 86). Біблія книги Святого Письма стала джерелом формування богослужбової літератури. Якщо ж класифікувати її, то це, передусім, безпосередньо взяти

із Святого Письма Євангеліє, Апостол і Псалтир священно-богослужбові книги. Далі слідують книги церковно-богослужбові: Службеник, Часослов, Требник, Октоїх, Мінеї, Трійди (Постова і Швїтна) і т.д. у православної традиції, а Євангеліарій, Міссал, Понтифікал, Градуал, Бrevіарій та ін. у традиції західній. Певні сумніви викликає, навіть для середньовіччя, вказаний у посібнику формат молитовників. З огляду на їх призначення і практичне використання, якось важко собі уявити молитовник формату in folio...

Не зовсім ясно, звідки потрапила на сторінки посібника явно хибна інформація про знаменитий Богемський пергаментний кодекс Codex Gigas (в посібнику його названо чомусь Codex Gigantus), який «виник» у Чехії на початку XIII ст. (II, с. 86). Як відомо, ця книга, виготовлена в Подлажицькому монастирі у Східній Богемії, містила в собі Біблію, коментарі Йосифа Флавія, Хроніку Козьми та дрібні записи. Кодекс мав 920 мм висоти і 505 мм ширини (звідки взялися розміри 49x89 см., подані у посібнику?). В XIII ст. Codex Gigas вважали одним із семи чудес світу.

Гідною подиву є значна увага до особливої форми канцелярського справочництва Московської держави XVI-XVII ст. сувоєм (у посібнику «згортки»), які мали спеціальну назву стовпці. У посібнику ці документи названо «папером особливої форми» і запропоновано до вивчення серед рукописних книг.

До цілком слушного зауваження, що «як правило, рукописна книга не мала титульного аркуша і написаного імені автора» (II, с. 87) варто додати певні поправки. В рукописних книгах титульний аркуш заміняв колофон аркуш в кінці книги з короткою післямовою, назвою книги, датою, іменем автора, даними про переписувача і т.д. У деяких латинських рукописних книгах є т.зв. початок іпсі ріт із зазначенням назви книги і автора.

Загалом, питання авторства рукописної книги не знаходить чіткого відображення у посібнику. Чи ж варто обмежуватися розпачливою фразою про анонімність середньовічних рукописів (навіть, «незважаючи на те, що тогочасні писарі були шанованими людьми» (II, с. 87)), не наводячи жодного прикладу праці вчених і дослідників хоча б з ідентифікації рукописних книг та їх фрагментів і встановлення їх авторів.

Декоративне оздоблення рукописної книги завжди було тісно пов'язане з культурним рівнем суспільства. Однак, гідною подиву є повна відсутність культурно-історичного контексту у підрозділі, присвяченому орнаменту рукописної книги. Попередньо у розділі згадуються монастирські скрипторії, де «книги переписували і тиражували» (II, с. 86). У подальшому ж викладі жодного слова про університетські та міські майстерні з виготовлення книг, про поділ праці митців, який існував вже у монастирях. Термінологічна плутанина як в етимології, так і у визначеннях також не сприяє запам'ятовуванню матеріалу посібника.

Так, вимагає пояснень фраза: «Виділяють чотири види орнаменту ініціали, заставки, кінцівки і мініатюри» (II, с. 87), адже цей поділ справедливий для візантійських і слов'янських книг.

Для рукописних книг латинського алфавіту характерніші рубрики, ініціали, рамки (іноді малі заставки) та мініатюри.

Ініціал (від лат. initium початок) – це орнаментована початкова літера тексту або його фрагменту. Ініціал як *прикрашування* (sic!) початкової літери у формулюванні посібника (с. 87) є дивною сумішшю понять результату і процесу.

Викликає подив віднесення початків тератологічного стилю до XIV ст. (II, с. 88). Адже перші зразки цього стилю походять з галицько-волинських рукописів XII ст., наприклад, ініціали Добрилового Євангелія 1164 р., однієї з найцікавіших пам'яток давньоруського книжного мистецтва. Залишені неаргументованими також вплив європейського ренесансу в XV-XVI ст. та народні мотиви в ініціалах XVI-XVII ст.

Важко погодитися з поданим у посібнику трактуванням мініатюри, (а передусім з етимологією самого поняття), періодизацією розвитку, її функціями і призначенням. Сама назва «мініатюра» походить від латинської назви сурика *minium*, а не від латинського слова *minus* малий, менший (II, с. 88), адже *minus* це *gradus comparativus* від *parvus*. Визначення мініатюр, як «невеликих зображень на сторінках книжок, які часто пов'язуються зі змістом і навіть (sic!) доповнюють його» (II, 88) просто не витримує критики, адже мініатюра на цілий аркуш розміром, наприклад, 530x340 мм або 700x400 мм навряд чи можна вважати «невеликою». Крім того, іконографія мініатюри була завжди тісно пов'язана з текстом чи історією рукописної книги.

Періодизація історії розвитку мініатюри, подана у посібнику (II, с. 88), носить сумнівний характер, оскільки не зазначено, якої саме мініатюри вона стосується: західноєвропейської, візантійської, давньоруської, вірменської, арабської чи іншої.

Як писала О.А. Добіаш-Рождественська, мистецтво ілюмінації далеко виходить за межі палеографії. Прикраси рукописних книг вивчаються настільки, наскільки хронологічні межі та ареал панування певного стилю орнаменту, а також еволюція мініатюр дають можливість датувати і локалізувати пам'ятку. Хоча прикраси побіжно згадано серед датуючих ознак в розділі «Особливості хронології та датування письмових пам'яток» (II, с. 83), у даному підрозділі ця тема не знаходить відображення.

Віднесення в'язі до прикрас є певною мірою умовністю, адже вона хоча й була одним із засобів художнього оздоблення рукописів (і рукописних книг і документів), передусім, в'язь це тип письма. Історія розвитку в'язі, викладена у посібнику потребує деяких поправок і уточнень. Так, не зовсім ясно, з якими саме «документами дипломатичного характеру» (II, с. 89) пов'язуються причини

вийкнення в'язі — вірчими грамотами, імператорськими указами чи іншими? Певний коментар варто зробити і щодо «благодатного ґрунту», який «в'язь знайшла у слов'янському письмі завдяки великій кількості щоглових літер» (П, с. 89). Прийнята у посібнику система, згідно з якою не пояснюється практично жоден термін, очевидно, повинна сприяти розвиткові пошуково-дослідницьких здібностей студента, який, опанувавши словесну графіку букв (див. розділ «Основні види кириличного письма»), вже легко здогадається, що зогла це вертикальна лінія букви. Тоді вже й справді легко читач засвоїть інформацію, що *щоглових літер* в кириличній абетці було... «втричі більше, ніж грецьких» (!), обравши один із можливих варіантів розуміння: щоглових літер було втричі більше, ніж грецьких літер, щоглових літер в кириличній абетці було втричі більше, ніж аналогічних у грецькій азбуці.

Викликає незрозуміння обмеження класифікації стилів в'язі до природного та геометричного, які «творчо формуються» на Балканах (П, с. 89). Всупереч закидові Московської держави, де «виявляється виразно геометричний стиль, в якому втрачені гучні частини літер», слід зазначити, що в московському декоративному письмі XV ст. переважала «забута» у посібнику т.зв. середня південнослов'янська манера, яка поєднувала і геометричні і природні мотиви. Тільки в середині XVII ст. сформувався стиль, характерною ознакою якого було перетворення округлих елементів деяких букв на повні штабми. Цей стиль має назву штабмового або фрактурного стилю.

Тісний зв'язок кодикології з палеографією не підлягає сумніву, а отже і вміщення кодикологічного розділу у посібник з палеографії є більш-менш логічним. Менш виправданим видається розгляд питання ціни рукописної книги. Термінологічна неточність, характерна для даного посібника, проявилася, зокрема, у сумнівному словосполученні «вартість рукопису» (П, с. 90). Не зупиняючись детально на різниці між вартістю та ціною (це категорії економічні), слід зауважити, що тут може йтися тільки про ціну рукописної книги, а не рукопису взагалі, адже ринку грамот не існувало.

Справедливе зауваження, що «давня книга коштувала дуже дорого» (П, с. 90) не підкріплюється у посібнику жодним конкретним прикладом. Повна відсутність періодизації та бодай елементарних відомостей з бібліографії не компенсується захоплюючою розповіддю про зберігання книги «за зачиненими на замок дверима» і приковування її ланцюгами до стіни (ad vocem як тоді виглядали, наприклад, монастирські, університетські та приватні бібліотеки Західної Європи у XIII-XV ст.?). «Власниками книг були переважно монастирі, університети, правителі (sic!) та великі магнати», стверджується у посібнику (П, с. 91) без жодного зазначення, про яку епоху та частину світу йдеться.

Не зовсім ясно, що саме розуміти під «новонайденим рукописним документом» — скарб, археологічна знахідка, результат пошуків в архівах?

Звідки з'являється документ у розділі, названому «Рукописна середньовічна книга»?

На сучасному етапі розвитку історичної науки рукописні книги і документи описують за різними методиками в залежності від мети подальшого їх використання: публікації, каталогізації, створення інформаційних банків даних, довідників і т.д.

У кодикології основна увага приділяється джерелознавчому значенню рукописної книги, на якому базується загальний підхід до проблеми її наукового описування, що враховує специфіку рукописної книги як об'єкта і суб'єкта історії та культури, виділяючи у ній найзагальніший, загальний та специфічний рівні. Таким чином, можна виділити універсальний та спеціальний типи описування. До універсального типу відносяться обліковий, археографічний та кодикологічний типи описування; до спеціального — літературознавчий, мистецтвознавчий, мовознавчий і т.д. Який саме тип чи вид описування приховано у посібнику під прикметником «науковий»? Щодо методики описування рукопису, пропонуваного у посібнику, то воно, хоч і виглядає наукоподібно, але непридатне для практичного використання. В поданій методиці ніяк не узгоджуються слова про «новонайдений документ», який «вимагає детального наукового опису», назва розділу посібника та зміст самого описування, куди входять, наприклад, титульний аркуш (чи багато документів його має?), філіграні (а для пергаменту?), оправа та «дані про наявність знайдених раніше списків» і «порівняння цих списків із знайденим», то що ж врешті описується — книга чи документ?

До питання, чи «можна замінювати кириличні букви їх сучасною графікою, крім: есь, земля, іже десятиричне, ук, от, юс малий, юс великий йотований, юс великий, юс малий йотований, я, ксі, пі і фіга» (послідовність і відмінки!!!) слід додати, що ці букви дійсно важко передати літерами сучасної української абетки, зважаючи на їх відсутність в алфавіті. Що ж до передачі графічних різновидів літер кирилиці то ця методика вже давно розроблена і широко використовується при публікації давніх рукописних пам'яток.

Замість розгляду поданого у посібнику авторського варіанту «наукового опису рукопису» пропонуємо список різних методик описування рукописних книг та документів, а також каталогів, де наведено принципи описування рукописів.

Таким чином, сподівання автора посібника: «Ще згодом допоможе дослідникам у роботі з документом», стосовно до «наукового опису», не знаходить собі підтвердження у дійсності.

Замість висновків. Українська історична наука вийшла на нову орбіту, де велике значення приділяється *безпосередній* роботі з першоджерелами у їх рукописному вигляді. Це тягне за собою необхідність оволодівати навиками читання, розшифрування, аналізу та перекладу давніх документів, писаних кириличним або латинським письмом. Слід розуміти усю важливість палеографії, яка служить

історичній науці, але й водночас посідає своє місце серед комплексу ДІД, практично виділяючись в окрему галузь досліджень.

Наявні на сьогоднішній день теоретичні розвідки з палеографії на 90% стосуються Західної Європи чи східно- та південнослов'янських земель. Специфіка історичного розвитку Галичини, Закарпаття, Волині вимагає як добрих знань іноземних мов (польської, чеської, угорської, німецької, латинської, староукраїнської та старобілоруської), так і історії розвитку письма. Це треба враховувати при підготовці істориків-медієвістів, особливо коли йдеться про роботу з архівними документами.

У ЦДІАЛ України документи у переважній більшості написані латинською мовою XIV-XX ст., є також достатня кількість зразків кириличного письма XIV-XVIII ст. Здається, годі шукати кращої бази для практичного оволодіння палеографією. Але працювати з рукописами можна лише після ґрунтовної теоретичної підготовки, можливої при наявності відповідних підручників, посібників тощо. Залишається надія, що в майбутньому українська історична наука збагатиться відповідним палеографічним доробком для підтвердження старої аксіоми «theoria sine praxi sicut rota sine axi».

Надія Павловська

І ХОЧ ОДНА АРХІВНА ДОБІРКА УКРАЇНІЗАЦІЇ НЕ РОБИТЬ...

Рецензія на: Українізація на Чернігівщині в 20-30-ті рр.: Добірка документів. — Чернівці, 1997. — 129с.

Сьогодні, коли труднощі переживають навіть великі, респектабельні видання, особливо приємно взяти до рук публікацію практиків — працівників Державного архіву Чернігівської області. «Українізація на Чернігівщині в 20-30-ті рр. (добірка документів)». — Чернівці, 1997. — 129 с. Скромне жанрове означення — добірка, а за ним постає копітка праця творчих людей, які добре володіють матеріалом, досконало знають історію державної політики щодо української мови, запроваджену понад 70 років тому. Автори видання на місцевому матеріалі відображають типові ознаки проходження кампанії, коли поряд з певними успіхами (підвищення загального рівня грамотності, оволодіння мовою значно ширшим колом людей, проведення заходів для популяризації та вивчення української культури й історії) було чимало труднощів, насамперед — відсутність фахівців, які б добре володіли українською мовою, нестача словників, підручників. Як видно з опублікованих документів, негативно позначалася на справі сильна зрусифікованість чернігівських чиновників. Серед керівного складу державних установ краю переважали неукраїнці, зацікавленості до оволодіння українською мовою у них не спостерігалось (документи № 15, 16, 22). Початок українізації на Чернігівщині промовистий: 1923 р. до неї закликали здебільш по-російськи (із 8 опублікованих документів 1923 р. — 6 російськомовних).

Проте укладачі видання, як об'єктивні історики, і ще, мабуть, як оптимісти, простежують певний поступ в українізаторських справах: за 1924 р. з дванадцяти опублікованих документів — шість українських, за 1925 р. з двадцяти чотирьох — вісімнадцять українських, за 1926 р. із семи — шість україномовних, а починаючи з 1927 р. у добірці подані лише українські тексти. Втішна тенденція затьмарюється тим, що продовжують

послугуватися мовою неукраїнською керівні партійні та радянські установи, які перевіряють і спрямовують хід кампанії, але роблять це... по-російському (док. № 2, 3, 5, 7, 13, 14, 18, 19, 29 і т.д.)

Автори публікації за допомогою вдало підібраних прикладів простежують, як українізація то поживалувалася після чергової постанови, то занепадала, ледь жевріючи (док. № 86, 88, 89, 91, 92, 94 і т.д.).

Початкове рішення, проголошене 1923 р., здійснити перехід державних установ на українську мову за один рік, пізніше двічі переносилось, що створювало враження необов'язковості запланованого. Та і взагалі, будь-який суто адміністративний захід не міг дати однозначно добрих наслідків, особливо коли йшлося про національну справу.

Насаджувана згори, позбавлена щирості й безпосередності, українізація в очах обивателя часто сприймалася як комедія (іноді з драматичними нотками). Всі добре знали, що закон вимагає звільнення з роботи службовця, який не опанує української мови, і, справді, час від часу звільняли друкарку, кур'єра чи касира, але ніколи — високого урядовця. З кінця 20-х років українізація була загальмована, а згодом — зведена нанівець. Тоталітаризм не міг дозволити відродження національної гідності, самосвідомості народу.

Невирішені понад 70 років тому проблеми чекають свого розв'язання сьогодні. Ознайомитися з історією національного будівництва 20-х років, запозичити краще із зробленого, уникнути помилок попередників і, нарешті ж, таки українізуватися в нашій незалежній, українській державі — цьому сприяє творчий доробок чернігівських архівістів, який, на нашу думку, заслуговує не лише високої фахової, а й громадянської оцінки.